Zbornik sudske prakse

MIŠLJENJE NEZAVISNE ODVJETNICE
LAILE MEDINE
od 28. travnja 2022.[1]

Predmet C-344/20

LF
protiv
SCRL

(zahtjev za prethodnu odluku koji je uputio Tribunal du travail francophone de Bruxelles (Radni sud na francuskom jeziku u Bruxellesu, Belgija))

„Zahtjev za prethodnu odluku – Socijalna politika – Direktiva 2000/78/EZ – Jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja – Diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja – Interno pravilo o neutralnosti koje primjenjuje privatno poduzeće – Zabrana nošenja bilo kakvih vidljivih političkih, filozofskih ili vjerskih simbola na radnom mjestu – Vjerske obveze u pogledu odijevanja – Članak 8. – Odredba nacionalnog prava koja je povoljnija za zaštitu načela jednakog postupanja – Margina prosudbe kojom raspolažu države članice – Vjera i vjerska uvjerenja kao samostalni razlozi diskriminacije”

I. Uvod

1. Ovaj zahtjev za prethodnu odluku izravno proizlazi iz presuda Suda u predmetima G4S Secure Solution[2], Bougnaoui i ADDH[3] te WABE[4], koje su se odnosile na diskriminaciju na temelju vjere ili uvjerenja u smislu Direktive 2000/78[5]. Upućen je u okviru postupka između osobe LF i društva SCRL, koje nije razmatralo prijavu te osobe za pripravništvo zato što je ona odbila poštovati interno pravilo o neutralnosti koje to društvo primjenjuje na svoje zaposlenike. To je pravilo zabranjivalo izražavanje, osobito odijevanjem, bilo kakvih vjerskih, filozofskih ili političkih uvjerenja na radnom mjestu[6].

2. U ovom predmetu Sud se poziva na to da, još jednom, razmotri pitanje može li se zaposlenicima privatnog poduzeća, uključujući pripravnike, zabraniti da na svojem radnom mjestu nose, u skladu s vjerskim pravilima, određene odjevne predmete. U ovom je predmetu usto potrebno proučiti diskrecijsku ovlast država članica, utemeljenu na članku 8. Direktive

1 Izvorni jezik: engleski

2 Presuda od 14. ožujka 2017., G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203) (u daljnjem tekstu: presuda G4S Secure Solutions)

3 Presuda od 14. ožujka 2017., Bougnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204)

4 Presuda od 15. srpnja 2021., WABE i MH Müller Handel (C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:594) (u daljnjem tekstu: presuda WABE)

5 Direktiva Vijeća 2000/78/EZ od 27. studenoga 2000. o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja (SL 2000., L 303, str. 16.) (SL, posebno izdanje na hrvatskom jeziku, poglavlje 5., svezak 1., str. 69. i ispravak SL 2020., L 63, str. 9.)

6 Takvu ću vrstu pravila u ovom mišljenju nazivati „interno pravilo o neutralnosti”.

2000/78, da usvoje odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba te direktive, osobito one koje vjeru i vjerska uvjerenja tretiraju kao samostalan razlog diskriminacije. U skladu sa zahtjevom Suda, ovo će mišljenje biti ograničeno na to potonje pitanje.

II. Pravni okvir

A. Pravo Europske unije

3. Direktivom 2000/78 uspostavljen je opći okvir za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja. Njezin je cilj borba protiv diskriminacije na temelju „vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije u vezi sa zapošljavanjem i obavljanjem zanimanja, kako bi se u državama članicama ostvarila primjena načela jednakog postupanja”[7].

4. Za potrebe Direktive 2000/78, „načelo jednakog postupanja” znači nepostojanje bilo kakve izravne ili neizravne diskriminacije na temelju bilo kojeg od razloga iz članka 1. te direktive[8].

5. Osobito, izravna diskriminacija postoji ako se prema nekoj osobi postupa nepovoljnije nego što se postupa ili se postupalo ili bi se postupalo prema nekoj drugoj osobi u usporedivoj situaciji, zbog bilo kojeg od tih razloga[9]. Nasuprot tomu, neizravna diskriminacija postoji ako bi naizgled neutralna odredba, kriterij ili praksa doveli osobe određene vjere ili uvjerenja, određenog invaliditeta, određene dobi ili određene spolne orijentacije u posebno nepovoljan položaj u usporedbi s drugim osobama[10], osim ako su ta odredba, taj kriterij ili ta praksa objektivno opravdani legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primjerena i nužna[11].

6. Direktiva 2000/78 ne utječe na mjere koje proizlaze iz nacionalnog zakonodavstva, a koje su u demokratskom društvu potrebne radi očuvanja javne sigurnosti, održanja javnog reda i prevencije kaznenih djela, zaštite zdravlja te zaštite prava i sloboda drugih ljudi[12].

7. Osim toga, države članice mogu propisati da različito postupanje koje se temelji na značajki povezanoj s bilo kojim od razloga iz Direktive 2000/78 ne predstavlja diskriminaciju kada, zbog prirode određenih profesionalnih djelatnosti ili zbog uvjeta u kojima se one obavljaju, takva značajka predstavlja stvarni i odlučujući uvjet za obavljanje određenog zanimanja, pod uvjetom da je cilj legitiman i zahtjev proporcionalan[13].

8. Naposljetku, za potrebe ovog predmeta važno je imati na umu da Direktiva 2000/78, kako je predviđeno u njezinoj uvodnoj izjavi 28., postavlja samo minimalne zahtjeve i državama članicama daje mogućnost uvođenja ili zadržavanja povoljnijih odredaba. Provedba Direktive 2000/78 ne smije služiti kao opravdanje za vraćanje unazad u odnosu na stanje koje već prevladava u pojedinoj državi članici. Osim toga, pod naslovom „Minimalni zahtjevi”, članak 8. Direktive 2000/78 u stavku 1. predviđa da države članice mogu uvesti ili zadržati odredbe koje su za zaštitu načela jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz te direktive. Također, članak 8.

7 Članak 1. Direktive 2000/78

8 Članak 2. stavak 1. Direktive 2000/78

9 Članak 2. stavak 2. točka (a) Direktive 2000/78

10 Članak 2. stavak 2. točka (b) Direktive 2000/78

11 Članak 2. stavak 2. točka (b) podtočka i. Direktive 2000/78

12 Članak 2. stavak 5. Direktive 2000/78

13 Članak 4. stavak 1. Direktive 2000/78. Slično se pravilo primjenjuje na profesionalne djelatnosti u crkvama i drugim javnim ili privatnim organizacijama čiji se sustav vrijednosti temelji na vjeri ili uvjerenju. Vidjeti, u tom pogledu, članak 4. stavak 2. Direktive 2000/78.

stavak 2. Direktive 2000/78 propisuje da provedba te direktive ne može ni pod kojim uvjetima biti temelj za snižavanje razine zaštite od diskriminacije koju države članice već pružaju u područjima obuhvaćenim tom direktivom.

B. Belgijsko pravo

9. Direktiva 2000/78 u belgijsko je pravo [14] prenesena Loiom du 10 mai 2007 tendant à lutter contre certaines formes de discrimination (Zakon od 10. svibnja 2007. o borbi protiv određenih oblika diskriminacije; u daljnjem tekstu: Opći zakon o sprečavanju diskriminacije) [15]. On je namijenjen uspostavi općeg okvira za borbu protiv diskriminacije u područjima zapošljavanja i obavljanja zanimanja [16]. Primjenjuje se na radne odnose [17], koji među ostalim uključuju odnose koji nastaju u okviru neplaćenog rada te rada koji se obavlja u okviru pripravništva, osposobljavanja i profesionalne integracije [18].

10. Kao kriteriji zaštićeni od diskriminacije u članku 4. stavku 4. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije navedeni su „dob, spolna orijentacija, bračni status, rođenje, imovinsko stanje, vjersko ili filozofsko uvjerenje, političko uvjerenje, sindikalno uvjerenje, jezik, trenutačno ili buduće zdravstveno stanje, invaliditet, fizička ili genetska osobina, socijalno podrijetlo”.

11. U skladu s člankom 7. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije, svako izravno razlikovanje na temelju jednog od gore navedenih zaštićenih kriterija čini izravnu diskriminaciju, osim ako je to izravno razlikovanje objektivno opravdano legitimnim ciljem i ako su sredstva za postizanje tog cilja primjerena i nužna. Međutim, člankom 8. stavkom 1. tog zakona predviđa se da se izravno razlikovanje na temelju, među ostalim, vjerskog ili filozofskog uvjerenja može opravdati samo stvarnim i odlučujućim uvjetima za obavljanje određenog zanimanja.

III. Činjenično stanje, postupak i prethodna pitanja

12. Osoba LF, tužiteljica u glavnom postupku, muslimanka je i nosi islamsku maramu za glavu. Društvo SCRL, tuženik, bavi se prije svega iznajmljivanjem socijalnih stambenih prostora namijenjenih ljudima koji imaju smanjen pristup privatnom tržištu stambenog najma i upravljanjem tim stambenim prostorima.

13. Osoba LF se u ožujku 2018. prijavila za neplaćeno šestotjedno pripravništvo u društvu SCRL u okviru svojeg strukovnog studija o uredskim računalnim sustavima. Tjedan dana poslije pozvana je na razgovor, na kojem je upitana pristaje li držati se pravila o neutralnosti koje se primjenjuje u poduzeću. Prema tom pravilu, koje je predviđeno u pravilniku o radu društva SCRL, „[r]adnici se obvezuju da će poštovati politiku stroge neutralnosti koja vlada u poduzeću. Stoga paze da ni na koji način, u govoru, odijevanjem ili na bilo koji drugi način, ne izražavaju svoja vjerska, filozofska ili politička uvjerenja, kakva god ona bila.” Osoba LF na to je pitanje odgovorila da neće skidati svoju maramu za glavu kako bi poštovala to pravilo.

[14] *Moniteur belge*, 30. svibnja 2007., str. 29016.

[15] Članak 2. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije

[16] Članak 3. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije

[17] Članak 5. stavak 1. točka 5. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije

[18] Članak 4. stavak 1. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije

14. Budući da ništa nije poduzeto po njezinoj prijavi, osoba LF je u travnju 2018. ponovno poslala prijavu za pripravništvo u društvu SCRL, pri čemu je predložila da nosi drugu vrstu pokrivala za glavu. Međutim, društvo SCRL na to ju je obavijestilo da joj nije moguće ponuditi pripravništvo jer u njegovim prostorijama nije dopušteno nikakvo pokrivalo za glavu, neovisno o tome je li riječ o kapi, šeširu ili marami.

15. Osoba LF podnijela je sudu koji je uputio zahtjev tužbu za prestanak povrede, pobijajući odbijanje svoje prijave za pripravništvo, za koje ona smatra da se izravno ili neizravno temelji na njezinim vjerskim uvjerenjima te stoga na povredi odredaba Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije [19].

16. Sud koji je uputio zahtjev smatra da pripravništvo u društvu SCRL za koje se osoba LF prijavila čini radni odnos obuhvaćen područjem primjene Direktive 2000/78 i Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije. Međutim, mišljenja je da Sud treba dodatno pojasniti pojam izravne diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja u smislu članka 2. stavka 2. točke (a) Direktive 2000/78. Sud koji je uputio zahtjev postavlja pitanje, među ostalima, ima li ikakvu marginu prosudbe prilikom ocjenjivanja usporedivosti situacija, čija je provedba, u skladu s presudom G4S Secure Solutions, na nacionalnim sudovima te iz kojeg se može zaključiti je li bilo izravne diskriminacije.

17. Sud koji je uputio zahtjev propitkuje je li Sud, u presudi G4S Secure Solutions, htio vjerska, filozofska i politička uvjerenja spojiti u jedinstveni zaštićeni kriterij, u kojem slučaju više nije potrebno razlikovati te razloge diskriminacije. To bi značilo da članak 1. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da su vjera i uvjerenje dva aspekta istog zaštićenog kriterija. Prema mišljenju suda koji je uputio zahtjev, odgovor na to pitanje od ključne je važnosti jer ako vjeru i vjerska uvjerenja treba svrstati u istu kategoriju kao i druge vrste uvjerenja (različite od vjerskih), to bi značajno utjecalo na usporedbu koju treba provesti kako bi se utvrdilo postojanje izravne diskriminacije.

18. Naposljetku, sud koji je uputio zahtjev smatra da to pitanje otvara još jedno pitanje, to jest može li se odredba nacionalnog propisa kojom se zasebno štite vjerska, filozofska odnosno politička uvjerenja smatrati povoljnijom odredbom za zaštitu načela jednakog postupanja u smislu članka 8. Direktive 2000/78.

19. U tim okolnostima, Tribunal du travail francophone de Bruxelles (Radni sud na francuskom jeziku u Bruxellesu, Belgija) odlučio je prekinuti postupak i Sudu uputiti, među ostalima, sljedeće prethodno pitanje:

„[…]

2. U slučaju da članak 1. [Direktive Vijeća 2000/78] treba tumačiti na način da su vjera i uvjerenje dva aspekta istog zaštićenog kriterija, hoće li to biti prepreka tomu da, na temelju članka 8. te direktive i kako bi se spriječilo snižavanje razine zaštite od diskriminacije, nacionalni sud nastavi tumačiti pravilo nacionalnog prava, kao što je ono iz članka 4. stavka 4. [Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije], na način da vjerska, filozofska i politička uvjerenja čine međusobno različite zaštićene kriterije?

[…]”

[19] Osoba LF u svojim očitovanjima pred nacionalnim sudom navodi i diskriminaciju na temelju spola. Međutim, sud koji je uputio zahtjev u tom zahtjevu navodi da „tužiteljica nije utvrdila činjenice iz kojih bi se moglo zaključiti postojanje diskriminacije na temelju spola”.

20. Zahtjev za prethodnu odluku tajništvu je Suda podnesen 27. srpnja 2020. Pisana očitovanja podnijele su Kraljevina Belgija, Republika Poljska, Europska komisija i stranke glavnog postupka.

IV. Analiza

21. U skladu sa zahtjevom Suda, u ovom se mišljenju razmatra samo pitanje kojim sud koji je uputio zahtjev pita, u bitnome, može li se odredba nacionalnog propisa kao što je članak 4. stavak 4. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije smatrati odredbom koja je povoljnija za zaštitu načela jednakog postupanja u smislu članka 8. Direktive 2000/78 i tumačiti na način da vjerska, filozofska i politička uvjerenja čine međusobno različite razloge diskriminacije.

22. Uvodno moram istaknuti da je Sud u presudi WABE, koja je donesena nakon podnošenja ovog zahtjeva za prethodnu odluku, utvrdio da se „za potrebe primjene Direktive 2000/78 pojmovi ‚vjera' i ‚uvjerenje' analiziraju kao dva aspekta istog i jedinstvenog razloga diskriminacije". Preciznije, Sud je naveo da „[…] razlog diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja treba razlikovati od razloga koji se temelji na ‚političkom ili bilo kakvom drugom mišljenju' i stoga obuhvaća ne samo vjerska uvjerenja nego i svjetonazorska ili duhovna uvjerenja" [20].

23. Shodno tomu, u okviru analize pitanja upućenog u ovom predmetu potrebno je razmotriti, neovisno o tom tumačenju koje je Sud iznio u presudi WABE, daje li članak 8. Direktive 2000/78 državama članicama diskrecijsku ovlast da usvoje nacionalno zakonodavstvo koje vjeru i vjerska uvjerenja, s jedne strane, i filozofska ili duhovna uvjerenja, s druge, štiti kao međusobno različite razloge diskriminacije odnosno da svoje nacionalno zakonodavstvo tumače na taj način.

24. U ovom ću mišljenju prvo govoriti o normativnom sadržaju članka 8. Direktive 2000/78 kao i o margini prosudbe koju Sud priznaje državama članicama u pogledu usvajanja odredbi koje su povoljnije za zaštitu načela jednakog postupanja. Potom ću objasniti smisao upućenog pitanja i stajališta koja je Sud zauzeo u presudama G4S Secure Solutions i WABE, u pogledu ocjenjivanja diskriminacije u kontekstu internog pravila o neutralnosti koje primjenjuje privatno poduzeće. Usto, razmatrat ću trebaju li države članice imati diskrecijsku ovlast da vjeru i vjerska uvjerenja zaštite kao samostalan razlog diskriminacije. Naposljetku, analizirat ću može li se nacionalna odredba kao što je članak 4. stavak 4. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije tumačiti na način da pruža povoljniju zaštitu jednakog postupanja na radnom mjestu kada je riječ o vjeri i vjerskim uvjerenjima.

A. Članak 8. Direktive 2000/78

1. Povoljnija odredba

25. U skladu s člankom 1. Direktive 2000/78, svrha te direktive je utvrditi opći okvir za borbu protiv diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja, invaliditeta, dobi ili spolne orijentacije u vezi sa zapošljavanjem i obavljanjem zanimanja, kako bi se u državama članicama ostvarila primjena načela jednakog postupanja.

[20] Presuda WABE, t. 47.

26. U uvodnoj izjavi 28. Direktive 2000/78 navodi se da ta direktiva postavlja minimalne zahtjeve i državama članicama daje mogućnost uvođenja ili zadržavanja povoljnijih odredaba. Prema toj istoj uvodnoj izjavi, provedba Direktive 2000/78 ne smije služiti kao opravdanje za vraćanje unazad u odnosu na stanje koje već prevladava u pojedinoj državi članici.

27. Navod iz uvodne izjave 28. Direktive 2000/78 konkretiziran je u njezinu članku 8., naslovljenom „Minimalni zahtjevi". Osobito, u članku 8. stavku 1. predviđeno je da države članice mogu uvesti ili zadržati odredbe koje su za zaštitu jednakog postupanja povoljnije od odredaba iz te direktive. Dakle, Direktiva 2000/78 sadržava odredbu na temelju koje države članice mogu usvojiti propise koji pružaju višu razinu zaštite od one zajamčene direktivom [21]. U članku 8. stavku 2. Direktive 2000/78 dalje se predviđa da provedba te direktive ne može ni pod kojim uvjetima biti temelj za snižavanje razine zaštite od diskriminacije koju države članice već pružaju u područjima obuhvaćenima tom direktivom.

28. Sud je prije presude WABE nekoliko puta tumačio članak 8. Direktive 2000/78, makar samo u kontekstu poštovanja postupovnih pravila [22]. Primjerice, on je u presudi Bulicke utvrdio da se članku 8. Direktive 2000/78 nije protivilo nacionalno postupovno pravilo, namijenjeno provedbi te direktive, kojim je izmijenjeno ranije zakonodavstvo koje je propisivalo rok za podnošenje zahtjeva za naknadu štete zbog diskriminacije na temelju spola [23]. U novije vrijeme Sud je u presudi Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI zaključio da se članku 8. Direktive 2000/78 nije protivilo nacionalno zakonodavstvo koje je udruženju odvjetnika čiji je statutarni cilj bila zaštita osoba određene spolne orijentacije davalo automatsko pravo na pokretanje postupka pred sudom radi provedbe obveza iz te direktive i, ovisno o slučaju, dobivanja naknade štete [24].

29. Nasuprot tomu, Sud je u presudi WABE u okviru analize primjerenosti različitog postupanja neizravno utemeljenog na vjeri ili uvjerenju u skladu s člankom 2. stavkom 2. točkom (b) podtočkom i. Direktive 2000/78 morao utvrditi, iz meritorne perspektive, jesu li se nacionalne ustavne odredbe koje su štitile slobodu vjeroispovijedi i savjesti mogle smatrati povoljnijim odredbama u smislu članka 8. stavka 1. te direktive. Postavljenim se pitanjem u bitnome tražilo pojašnjenje presude G4S Secure Solutions u vezi s važnošću koju slobodi vjeroispovijedi i savjesti treba pridati u kontekstu odvagivanja te slobode u odnosu na druge legitimne ciljeve na koje je moguće pozvati se kako bi se opravdala izravna diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja.

30. Koristeći pristup koji slijedi strukturu logike iz presude Melloni [25], Sud je zaključio da Direktiva 2000/78 pokazuje da zakonodavac Unije nije sam izvršio pomirenje između slobode mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi, s jedne strane, i legitimnih ciljeva na koje je moguće pozvati se kao opravdanje nejednakog postupanja, s druge. Prema utvrđenju Suda, ostvarenje tog pomirenja je na državama članicama i njihovim sudovima [26], uzimajući u obzir kontekst svojstven svakoj državi članici [27]. Sud je usto naveo da Direktiva 2000/78 državama članicama daje marginu prosudbe prilikom ostvarivanja potrebnog pomirenja različitih prava i interesa o kojima je riječ

[21] Mišljenje nezavisne odvjetnice E. Sharpston u predmetu Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI (C-507/18, EU:C:2019:922, t. 82.)

[22] Vidjeti mišljenje nezavisnog odvjetnika A. Rantosa u spojenim predmetima WABE i MH Müller Handel (C-804/18 i C-341/19, EU:C:2021:144, t. 85.).

[23] Presuda od 8. srpnja 2010., Bulicke (C-246/09, EU:C:2010:418, t. 47.)

[24] Presuda od 23. travnja 2020., Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI (C-507/18, EU:C:2020:289, t. 65.)

[25] Vidjeti presudu od 26. veljače 2013., Melloni (C-399/11, EU:C:2013:107, t. 60.).

[26] Presuda WABE (t. 87.)

[27] *Ibid.* (t. 88.)

kako bi se osigurala pravedna ravnoteža između njih [28], što omogućuje uvođenje, primjerice, viših zahtjeva u pogledu opravdanosti različitog postupanja koje se neizravno temelji na vjeri ili uvjerenju [29].

2. Djelomično usklađenje

31. Pitanje upućeno u predmetu u kojem je donesena presuda WABE odnosilo se na primjenu članka 8. stavka 1. Direktive 2000/78 u kontekstu neizravne diskriminacije i njezine opravdanosti u skladu s člankom 2. stavkom 2. točkom (b) podtočkom i. te direktive. Zbog tog razloga ta presuda ne daje odgovor na pitanje o kojem je riječ u ovom prethodnom postupku, a to je može li se odredba nacionalnog propisa smatrati odredbom koja je povoljnija za zaštitu od nejednakog postupanja u smislu članka 8. stavka 1. Direktive 2000/78 ako utječe na usporedbu koju treba provesti pri ocjeni postojanja izravne diskriminacije u smislu članka 2. stavka 2. točke (a) Direktive 2000/78.

32. Odgovor na to pitanje prije svega ovisi o razini usklađenja koje je ostvareno Direktivom 2000/78, o čemu se također govorilo u presudi WABE. Sud je u tom pogledu naveo da Direktiva 2000/78 ostavlja marginu prosudbe državama članicama, uzimajući u obzir raznolikost njihovih pristupa u pogledu mjesta koje pridaju vjeri i uvjerenjima [30].

33. Zbog razloga koje nije potrebno dodatno obrazlagati s obzirom na jasno utvrđenje Suda u presudi WABE [31], čini se prihvaćenim da je Direktiva 2000/78, s obzirom na to su njome utvrđeni minimalni zahtjevi, donesena samo kako bi se ostvarilo djelomično usklađenje relevantnih pravila o jednakom postupanju u područjima zapošljavanja i obavljanja zanimanja. Ona stoga ostavlja prostor za to da se na nacionalnoj razini usvoje različiti pristupi u pogledu načina za pravilno i legitimno suzbijanje diskriminacije [32]. Kada je riječ o vjeri i uvjerenju, na odabir pristupa svakako može utjecati razina ujednačenosti odnosno raznolikosti koju preferiraju pojedine države članice, a što ću objasniti kasnije u ovome mišljenju.

B. Ocjena postojanja diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja

34. Na pitanje dopušta li margina prosudbe kojom države članice raspolažu na temelju članka 8. Direktive 2000/78, kako ju je Sud priznao, da se vjera i vjerska uvjerenja u nacionalnom pravu štite kao samostalan razlog diskriminacije mora se odgovoriti sasvim imajući u vidu utjecaj koji takav pristup ima na usporedbu koju treba provesti u svakom pojedinom slučaju i razinu zaštite koju ta usporedba podrazumijeva. U tom je pogledu važno istaknuti, neovisno o tome koliko se objektivnima doimaju, da i vrsta usporedbe koja se koristi za ocjenjivanje postojanja diskriminacije i referentni okvir koji je u tu svrhu određen podrazumijevaju dalekosežno prosuđivanje poželjne razine jednakosti u društvu [33].

28 *Ibidem.*

29 *Ibid.* (t. 89.)

30 Presuda WABE, t. 86.

31 Vidjeti također Sharpston, E., „Shadow Opinion: Headscarves at Work (Cases C-804/18 and C-341/19)", EU Law Analysis, 23. ožujka 2021., dostupno na http://eulawanalysis.blogspot.com/2021/03/shadow-opinion-of-former-advocate.html, točke 104. i 272. i sljedeće.

32 S tim u vezi, vidjeti presudu od 17. prosinca 2020., Centraal Israëlitisch Consistorie van België i dr. (C-336/19, EU:C:2020:1031, t. 67.).

33 Xenidis, R., „The polysemy of anti-discrimination law: the interpretation architecture of the framework employment directive at the Court of Justice", *Common Market Law Review*, sv. 58, 2021., str. 1659.

1. Usporedba između skupina ili usporedba unutar skupine

35. Kako bi se shvatio smisao upućenog pitanja, moram podsjetiti na to da Direktiva 2000/78 kao uvjet postojanja diskriminacije pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja zahtijeva postojanje različitog ili nepovoljnijeg postupanja u pogledu, među ostalim, „vjere ili uvjerenja". Ta je diskriminacija izravna, u skladu s člankom 2. stavkom 2. točkom (a) Direktive 2000/78, ako se prema osobi određene vjere ili uvjerenja postupa nepovoljnije nego što se postupa prema drugoj osobi koja se nalazi u usporedivoj situaciji. Takva se diskriminacija može dokazati ako su, u bitnome, nejednako postupanje prema toj osobi i njezina vjera ili uvjerenje neraskidivo povezani [34]. Nasuprot tomu, diskriminacija je neizravna, u skladu s člankom 2. stavkom 2. točkom (b) Direktive 2000/78, ako naizgled neutralna odredba ili praksa zapravo dovodi do toga da se osobe određene vjere ili uvjerenja stavljaju u posebno nepovoljan položaj u usporedbi s drugim osobama [35].

36. U oba slučaja ključnu ulogu ima način na koji se ta usporedba, namijenjena utvrđivanju postojanja različitog postupanja, provodi jer o tome ovisi vrsta diskriminacije čije će se postojanje utvrditi u danom slučaju. To ne bi bilo relevantno da opravdanja za izravnu diskriminaciju, s jedne, i neizravnu diskriminaciju, s druge strane, nisu značajno različita te da se stoga za određivanje postojanja jedne odnosno druge primjenjuju zahtjevi različite razine strogosti [36].

37. Primjećujem da se Direktiva 2000/78 ustaljeno tumačila na način da zabranjuje diskriminaciju između osoba koje pripadaju određenoj skupini, s jedne strane, i osoba koje toj skupini ne pripadaju, s druge, što je u bitnome podrazumijevalo uspoređivanje pojedinaca koji imaju neku zaštićenu značajku (osobe koje pripadaju danoj skupini) s pojedincima koji tu značajku nemaju (osobe koje ne pripadaju danoj skupini) [37].

38. Međutim, nedavne presude Suda svjedoče o prijelazu prema pristupu koji nije usredotočen na diskriminaciju između skupina, nego na diskriminaciju unutar skupine. Osobito, Sud je u predmetu VL [38], koji se odnosio na diskriminaciju na temelju invaliditeta, izričito naveo da se u Direktivi 2000/78 ne preciziraju osobe ili skupine osoba koje mogu služiti za provedbu usporedbe namijenjene utvrđivanju eventualnog postojanja takve diskriminacije. Stoga je zaključio da zabrana diskriminacije previđena tom direktivom ne može biti ograničena samo na razlike u postupanju koje postoje između osoba s invaliditetom i osoba bez invaliditeta, nego da bi se trebala usredotočiti na postojanje različitog postupanja između osoba na koje se odnose te zajedničke točke.

[34] Vidjeti presudu WABE, t. 52. i navedenu sudsku praksu.

[35] Vidjeti također presudu G4S Secure Solutions (t. 34.) i presudu WABE (t. 74.)

[36] Izravna diskriminacija na temelju vjere ili uvjerenja ima zatvoren krug opravdanja, a to su javni red, sigurnost, zdravlje i zaštita prava i sloboda (članak 2. stavak 5. Direktive 2000/78), stvarni i odlučujući uvjeti za obavljanje određenih zanimanja (članak 4. stavak 1. Direktive 2000/78), uvjeti za obavljanje zanimanja u organizacijama čiji se sustav vrijednosti temelji na vjeri ili uvjerenju (članak 4. stavak 2. Direktive 2000/78) i pozitivno djelovanje (članak 7. Direktive 2000/78). Nasuprot tomu, neizravna diskriminacija u bitnome podliježe otvorenom krugu opravdanja, na način da je zabranjena samo neizravna diskriminacija koja nije objektivno opravdana legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja nisu primjerena i nužna (članak 2. stavak 2. točka (b) podtočka i. Direktive 2000/78).

[37] Mišljenje nezavisnog odvjetnika G. Pitruzzele u predmetu Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2020:479, t. 82.)

[38] Presuda od 26. siječnja 2021., Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64, t. 29., 30. i 35.). Vidjeti također presudu od 22. siječnja 2019., Cresco Investigation (C-193/17, EU:C:2019:43, t. 47.).

39. Usporedba unutar skupine zahtijeva ocjenjivanje postojanja diskriminacije *u okviru* skupine sastavljene od pojedinaca koji imaju istu zaštićenu značajku. Ona služi, kako je Sud naveo, tomu da se izbjegne umanjivanje zaštite koju pruža Direktiva 2000/78 [39], na način da se usredotočuje na otkrivanje relativnih nepogodnosti kojima su izložene neke od osoba s danom zaštićenom značajkom, umjesto da traga za sličnostima i razlikama između osoba koje ne povezuje ta zajednička značajka [40]. Iz te perspektive, usporedba unutar skupine proširuje doseg Direktive 2000/78 pridajući veću pozornost manje vidljivom nepovoljnijem postupanju [41] te proširujući zaštitu jednakosti na manje povlaštene pojedince unutar određene skupine.

2. Određivanje referentnog kruga za usporedbu

40. Međutim, učinkovitija zaštita jednakosti putem usporedbi unutar skupine uvelike ovisi o krugu osoba koji je određen za potrebe provedbe te usporedbe. Kako je nezavisni odvjetnik M. Bobek istaknuo u svojem mišljenju u predmetu Cresco Investigation [42], određivanje kruga za usporedbu – široko ili usko – može utjecati na prepoznavanje izravne i neizravne diskriminacije u smislu Direktive 2000/78 te dovesti do različitih ishoda čak i kada su činjenice slične.

41. U biti, ako se vjera i vjerska uvjerenja štite zajedno s filozofskim i duhovnim uvjerenjima, krug osoba u odnosu na koje se provodi usporedba sužava se zbog proširenja kruga osoba koje dijele zaštićenu značajku. U kontekstu internog pravila o neutralnosti na radnom mjestu, zaposlenika koji navodi da je izložen diskriminaciji zbog svoje vjere ili vjerskih uvjerenja u tom bi se slučaju smatralo dijelom skupine osoba koje gaje filozofska ili duhovna uvjerenja. Postojanje izravne diskriminacije načelno se ne bi moglo dokazati ako se interno pravilo o neutralnosti jednako primjenjuje na sve pripadnike te skupine zato što će izravna uzročna veza između tog pravila i zaštićenog kriterija biti manje vidljiva. To bi vrijedilo i za zaposlenike poduzeća koji imaju vjerske obveze u pogledu odijevanja.

42. Nasuprot tomu, ako se vjera i vjerska uvjerenja štite kao samostalan razlog diskriminacije, usporedba će se provesti između pojedinaca koji slijede vjeru i vjerska uvjerenja, ostavljajući po strani pojedince s filozofskim ili duhovnim uvjerenjima. Usporedba unutar skupine – u kontekstu internog pravila o neutralnosti o kojem je riječ – u tom bi slučaju podrazumijevala ocjenjivanje situacije zaposlenika koji se pridržavaju vjerskih obveza u pogledu odijevanja sa situacijom zaposlenika koji nisu vezani tim obvezama. Moglo bi se tvrditi da postoji veća vjerojatnost da će se nejednako postupanje izazvano pravilom koje zabranjuje da se na radnom mjestu nose vjerskim pravilima propisani odjevni predmeti smatrati neraskidivo povezanim sa zaštićenim kriterijem ako se promatraju zaposlenici koji su vezani vjerskim obvezama u pogledu odijevanja, s obzirom na to da ti zaposlenici neće moći udovoljiti zahtjevima tog pravila ako ne se ne prestanu pridržavati obveza koje im nameće njihova vjera.

43. Iz toga proizlazi da proširenje kruga osoba koje se smatra pripadnicima iste skupine potiče ujednačenost unutar te skupine tako što razrjeđuje razlikovne elemente koji individualiziraju njezine pripadnike, dok smanjenje tog kruga osoba potiče raznolikost tako što razlikovne elemente koji iziskuju zaštitu čini vidljivijima.

[39] *Ibid*., t. 35.

[40] Xenidis, R., *op. cit*., str. 1659.

[41] Vidjeti, u tom pogledu, presudu od 26. siječnja 2021., Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64, t. 57.).

[42] Vidjeti, u tom pogledu, mišljenje nezavisnog odvjetnika M. Bobeka u predmetu Cresco Investigation (C-193/17, EU:C:2018:614, t. 55. i 62.).

44. Nema potrebe objašnjavati kako određivanje referentne skupine zapravo utječe na donošenje zaključka o tome može li interno pravilo o neutralnosti izazvati bilo izravnu ili neizravnu diskriminaciju u smislu Direktive 2000/78. Samo bih istaknula da se *sustav vrijednosti* Direktive 2000/78 u pogledu diskriminacije na temelju vjere ili vjerskih uvjerenja različito očituje ovisno o tome smatra li se da interno pravilo o neutralnosti izravno ili pak neizravno diskriminira zaposlenike vezane vjerskim obvezama u pogledu odijevanja. Naime, dok se utvrđenje o postojanju izravne diskriminacije oslanja na pristup kojim se načelno zabranjuju prakse koje diskriminiraju te zaposlenike, podliježući samo zatvorenom krugu opravdanja, utvrđenje o postojanju neizravne diskriminacije omogućuje odvagivanje suprotstavljenih prava i sloboda unutar odgovarajućih opravdanja te se stoga temelji na shvaćanju diskriminacije koje se više osvrće na posljedice.

45. Važno je imati na umu da je biranje između pristupa neizbježno kada se odlučuje čini li interno pravilo o neutralnosti izravnu ili pak neizravnu diskriminaciju zaposlenika vezanih vjerskih obvezama u pogledu odijevanja. U tom je pogledu ključno treba li se s razlikama koje proizlaze iz vjere ili vjerskih uvjerenja, to jest iz vjerskih obveza u pogledu odijevanja, ophoditi poticanjem ujednačenosti na radnom mjestu putem opće zabrane tih razlika, određene u uvjetima zaposlenja u poduzeću, ili pak poticanjem raznolikosti putem normalizacije tih razlika.

3. Presude G4S Secure Solutions i WABE

46. Veliko vijeće Suda jasno se opredijelilo, prvo u presudi G4S Secure Solutions, a potom u presudi WABE, u pogledu načina na koji treba strukturirati ocjenjivanje diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja prema zaposlenicima vezanima vjerskim obvezama u pogledu odijevanja u kontekstu internog pravila o neutralnosti.

47. Osobito, Sud je utvrdio da interno pravilo o neutralnosti koje zabranjuje nošenje vidljivih simbola političkih, filozofskih ili vjerskih uvjerenja na radnom mjestu ne čini izravnu diskriminaciju ako se bez razlike odnosi na svako izražavanje takvih uvjerenja te na jednak način postupa prema svim radnicima poduzeća propisujući im obvezu neutralnosti u pogledu odijevanja [43]. Prema mišljenju Suda, sve dok se prema svim radnicima poduzeća, promatranima kao cjelina, jednako postupa, primjena takvog pravila ne može činiti izravnu diskriminaciju, uključujući radnike koji su vezani vjerskim obvezama u pogledu odijevanja [44].

48. Važno je istaknuti, kao prvo, da je Sud, kako bi došao do prethodnog zaključka, u presudi WABE utvrdio da se ocjenjivanje diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja mora, kada je u pitanju interno pravilo o neutralnosti, oslanjati na usporedbu unutar skupine. Upućujući na presudu VL [45] Sud je izričito naveo da tekst, kontekst i svrha Direktive 2000/78 nalažu da se krug osoba u odnosu na koje se usporedba može provesti ne ograničava na one osobe koje nisu određene vjere ili uvjerenja [46]. Prema utvrđenju Suda, s obzirom na to da je svrha Direktive 2000/78 utvrditi opći okvir za suzbijanje diskriminacije na temelju, među ostalim, vjere i uvjerenja, ona mora svima pružati djelotvornu zaštitu od diskriminacije na temelju, među ostalim, tog razloga [47].

[43] Vidjeti presudu G4S Secure Solutions (t. 30.) i presudu WABE (t. 52.)

[44] Presuda WABE (t. 55.)

[45] Vidjeti, osobito, presudu od 26. siječnja 2021., Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64, t. 29. do 32.).

[46] Presuda WABE (t. 49. i 50.)

[47] *Ibid.* (t. 51.)

49. Kao drugo, kada je riječ o određivanju referentnog kruga za potrebe usporedbe, Sud ga je odredio na način da obuhvaća više od zaposlenika koji izražavaju vjeru ili vjerska uvjerenja. Uzeo je u obzir i zaposlenike koji izražavaju filozofska ili duhovna uvjerenja. Kako je već istaknuto, to je posljedica tumačenja, za potrebe Direktive 2000/78, pojmova „vjera" ili „uvjerenje" iz članka 1. te direktive na način da uključuju obje vrste uvjerenja [48]. Osim toga, Sud se u svojem pristupu vodio pretpostavkom da „svaka osoba može imati vjeru ili uvjerenje". To u praksi dovodi do toga da se u referentnu skupinu uključuju *svi* zaposlenici poduzeća te do zaključka da, posljedično, interno pravilo o neutralnosti ne uspostavlja, pod uvjetom da se primjenjuje općenito i bez razlike, razliku u postupanju koja se temelji na kriteriju neraskidivo povezanom s vjerom ili uvjerenjem [49].

50. Moram priznati da je Sud, prema mojemu mišljenju, u presudi WABE referentnu skupinu odredio na način da je zanemario različito postupanje prema zaposlenicima koji nošenjem određene odjeće ne samo da izražavaju svoju vjeru ili vjerska uvjerenja već se i pridržavaju obveza koje iz njih proizlaze. Iz te perspektive čini se da taj pristup, iako Sud više puta upućuje na presudu VL [50], u kojoj je naglašen relativno nepovoljan položaj određenih pojedinaca unutar skupine osoba sa zaštićenom značajkom, zapravo odstupa od te presude. Umjesto toga, kao posljedica presude WABE, zaposlenici koji se pridržavaju vjerskih obveza u pogledu odijevanja suočeni su s dvojbom, u doslovnom smislu te riječi [51], s obzirom na to da moraju izabrati hoće li zadržati svoj posao u poduzeću ili poštovati obveze koje im njihova vjera propisuje. Krug osoba koji je određen kao referentan usto je poslužio kao temelj utvrđenja da primjena internog pravila o neutralnosti može zaposlenicima koje obvezuju vjerske obveze u pogledu odijevanja uzrokovati samo „*posebnu neugodnost*" [52].

51. Međutim, presude G4S Secure Solutions i WABE pokazuju odlučan pristup Suda u pogledu određivanja postojanja diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja u kontekstu internog pravila o neutralnosti. Taj pristup isključuje mogućnost postojanja izravne diskriminacije i kada je riječ o radnicima kojima njihova vjera ili vjerska uvjerenja nameću obveze u pogledu odijevanja. Postojanje izravne diskriminacije moguće je utvrditi samo ako interno pravilo o neutralnosti izričito zabranjuje nošenje upadljivih, velikih simbola vjerskih uvjerenja [53]. Ipak, Sud ostavlja nacionalnim sudovima otvorenim za ocjenu pitanje može li se primjena internog pravila o neutralnosti smatrati neizravnom diskriminacijom, koju je moguće objektivno opravdati, ako se osobe koje slijede određenu vjeru ili uvjerenje nalaze u posebno nepovoljnom položaju [54]. U tom kontekstu, značajnu relevantnost dobiva ravnoteža između, s jedne strane, slobode poduzetništva, koja je priznata u članku 16. Povelje Europske unije o temeljnim pravima (u daljnjem tekstu: Povelja) [55], i, s druge strane, slobode mišljenja, vjeroispovijedi i savjesti, koja je zajamčena člankom 10. Povelje [56].

48 *Ibid.* (t. 47.)

49 *Ibid.* (t. 52.)

50 Presuda od 26. siječnja 2021., Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64)

51 Situacija u kojoj osoba mora izabrati jednu od dviju nepovoljnih alternativa

52 Presuda WABE (t. 53.), moje isticanje. Moram naglasiti da je Sud u presudi upotrijebio upravo taj izraz.

53 Presuda WABE (t. 73.)

54 Vidjeti presudu G4S Secure Solutions (t. 34.) i presudu WABE (t. 59.).

55 Vidjeti presudu G4S Secure Solutions (t. 38.).

56 Presuda WABE (t. 84.); Sud u toj presudi upućuje i na člankom 14. stavkom 3. Povelje zajamčeno pravo roditelja da svojoj djeci osiguraju obrazovanje i poučavanje u skladu sa svojim vjerskim, filozofskim i pedagoškim uvjerenjima.

C. Diskrecijska ovlast zaštite vjere i vjerskih uvjerenja kao samostalnog razloga

1. Nepostojanje konceptualne istovjetnosti

52. Za potrebe određivanja omogućuje li margina prosudbe koju državama članicama dodjeljuje članak 8. Direktive 2000/78, te koju je Sud priznao, samostalnu zaštitu vjere i vjerskih uvjerenja u nacionalnom pravu, za početak bih htjela istaknuti da jedina argumentacija za to da se vjera i vjerska uvjerenja, s jedne strane, i filozofska i duhovna uvjerenja, s druge, analiziraju kao dva aspekta istog razloga diskriminacije proizlazi iz točke 47. presude WABE.

53. Prema argumentaciji Suda, to tumačenje proizlazi iz teksta članka 1. Direktive 2000/78, u kojem se „vjera ili uvjerenje" zajedno spominju, a razdvaja ih samo veznik „ili", kao što je to slučaj u članku 19. UFEU-a, prema kojem zakonodavac Unije može poduzeti odgovarajuće radnje radi suzbijanja diskriminacije na temelju, među ostalim, „vjere ili uvjerenja", i članku 21. Povelje, koji među različitim razlozima diskriminacije koje navodi spominje „religiju ili uvjerenje".

54. Jasno je stoga kako Sud nije utvrdio da između vjere i vjerskih uvjerenja, s jedne strane, i filozofskih i duhovnih uvjerenja, s druge, postoji istovjetnost koja bi sprečavala države članice, u konceptualnom smislu, da samostalno i zasebno zaštite svaki od tih elemenata. Naprotiv, iz presude WABE prema svemu sudeći proizlazi da se nacionalnim propisima namijenjenima provedbi Direktive 2000/78 samostalna zaštita može priznati tako da se u popisu razloga diskriminacije upotrijebi formulacija – slijedeći obrazloženje Suda – kao što je „vjera i vjerska uvjerenja, filozofska uvjerenja".

2. Legitimne odluke za države članice

55. Nadalje, ako, u skladu s presudom WABE, članak 8. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da državama članicama priznaje marginu prosudbe s obzirom na mjesto koje one u svojim sustavima pridaju vjeri i uvjerenjima, ta margina mora nužno obuhvaćati svaki element ocjene postojanja diskriminacije koji može utjecati na takvo mjesto kao i na važnost i značenje vjere i vjerskih uvjerenja u dotičnoj državi članici. Uzimajući u obzir to da odluka da se vjera i vjerska uvjerenja štite kao samostalan razlog diskriminacije može utjecati, kako je već objašnjeno, na utvrđenje o postojanju izravne ili neizravne diskriminacije u danom slučaju te, posljedično, na razinu zaštite koja se tom razlogu pruža unutar države članice, nacionalni propis koji predviđa takvu samostalnu zaštitu spada, prema mojemu mišljenju, u područje primjene članka 8. Direktive 2000/78.

56. U vezi s tim važno je razumjeti da bi države članice, ako bi margina prosudbe priznata člankom 8. Direktive 2000/78 bila ograničena samo na fazu opravdavanja neizravne diskriminacije, kako je Sud već utvrdio u presudi WABE, i neprimjenjiva na ostale elemente koji mogu utjecati na određivanje referentnog kruga osoba za potrebe usporedbe, možda bile spriječene odlučivati o osjetljivim i legitimnim aspektima u pogledu vjere i vjerskih uvjerenja koji, u konačnici, određuju razinu ujednačenosti odnosno raznolikosti koju bi one htjele unijeti – ili zadržati – u svojim društvima. Smatram da Direktiva 2000/78 utvrđivanjem „minimalnih zahtjeva" u pogledu relevantnih pravila o jednakom postupanju u području zapošljavanja i obavljanja zanimanja nema za cilj spriječiti države članice da se za takvo što odluče.

a) Sustav vrijednosti na kojem počiva zabrana diskriminacije na temelju vjere i vjerskih uvjerenja

57. U ovom sam mišljenju objasnila na koji način samostalna zaštita vjere i vjerskih uvjerenja potencijalno može dovesti do toga da se interno pravilo o neutralnosti, u okviru usporedbe unutar skupine, smatra neraskidivo povezanim s tim zaštićenim kriterijem ako se promatraju zaposlenici vezani vjerskim obvezama u pogledu odijevanja [57]. Za to bi se pravilo tada vjerojatno smatralo da uzrokuje nejednako postupanje prema tim zaposlenicima (koje je zabranjeno kao izravna diskriminacija) zato što oni ne bi mogli udovoljiti njegovim zahtjevima ako se ne bi prestali pridržavati obveza koje im propisuje njihova vjera.

58. Usto sam istaknula da, osim tehničkih pravnih aspekata koji proizlaze iz utvrđenja o postojanju izravne diskriminacije odnosno iz utvrđenja o postojanju neizravne diskriminacije u kontekstu internog pravila o neutralnosti, izravna diskriminacija odgovara pristupu koji načelno zabranjuje nejednako postupanje, podliježući samo zatvorenom krugu opravdanja, uključujući, primjerice, javnu sigurnost i sprečavanje kaznenih djela, uvjete za obavljanje zanimanja i pozitivno djelovanje. Nasuprot tomu, izravna diskriminacija odgovara pristupu koji se više osvrće na posljedice, zato što omogućuje da se ona opravda na temelju odvagivanja suprotstavljenih prava i sloboda, to jest slobode poduzetništva i slobode vjeroispovijedi, savjesti i mišljenja. Postojat će stoga slučajevi u kojima će sloboda poduzetništva prevagnuti nad slobodom vjeroispovijedi, savjesti i mišljenja.

59. Htjela bih dodati da utvrđenje da interno pravilo o neutralnosti uzrokuje izravnu diskriminaciju ili pak neizravnu diskriminaciju usto počiva na dvama suprotstavljenim stajalištima o tome kako se u društvu ophoditi s predrasudama o razlikama koje proizlaze iz vjere ili vjerskih uvjerenja. U bitnome, izravan pristup suzbijanju diskriminacije pretpostavlja normalizaciju tih razlika na radnom mjestu putem strože osude predrasuda. On odbacuje pretpostavku da je s razlikama koje proizlaze iz vjere i vjerskih uvjerenja bolje ophoditi se tako da se potiče tolerancija i poštovanje, što pak dovodi do prihvaćanja većeg stupnja raznolikosti. S druge strane, neizravan pristup suzbijanju diskriminacije pretpostavlja potrebu da se tolerira određeni stupanj predrasuda javnosti prema vjerskim različitostima – konkretno, kako bi se udovoljilo željama klijenata – [58] ako je izvjesno da će dotično poduzeće u suprotnom biti izloženo nepovoljnim financijskim posljedicama [59]. U tom se kontekstu smatra da je, na radnom mjestu, s razlikama koje proizlaze iz vjere i vjerskih uvjerenja bolje ophoditi se poticanjem ujednačenosti putem opće zabrane uspostavljene internim pravilom o neutralnosti.

60. Nije na meni da u ovom mišljenju određujem koji je najprikladniji način izražavanja – kako je već istaknuto u točki 44. ovog mišljenja – *sustava vrijednosti* zakonodavstva o suzbijanju diskriminacije na temelju vjere ili vjerskih uvjerenja. Međutim, izložena razmatranja pokazuju da zaštita vjere i vjerskih uvjerenja kao samostalnog razloga diskriminacije utječe na mjesto koje se vjeri i vjerskim uvjerenjima pridaje u državama članicama, posebno u smislu ujednačenosti ili raznolikosti. Stoga, prema mojemu mišljenju, članak 8. Direktive 2000/78 valja tumačiti na način da on omogućava državama članicama da uspostave takvu autonomnu zaštitu kao sredstvo da legitimno odluče, kao prvo, hoće li osigurati da se zaposlenike vezane vjerskim obvezama u pogledu odijevanja načelno ne smije stavljati u situaciju u kojoj će morati birati između

[57] Vidjeti točku 42. ovog mišljenja.

[58] Vidjeti, u tom pogledu, presudu WABE (t. 65). Čak i Sud, govoreći o mogućnosti smještanja zaposlenice koja nosi maramu za glavu u stražnji ured poduzeća gdje neće biti u izravnom kontaktu s klijentima, smatra očitim da treba tolerirati određeni stupanj predrasuda, ponajprije zbog očekivanja klijenata. Vidjeti presudu G4S Secure Solutions, t. 42., i presudu WABE, t. 69.

[59] Presuda WABE, t. 67.

poštovanja tih obveza i zadržavanja svojeg zaposlenja. Kao drugo, države članice usto moraju imati mogućnost odrediti način na koji se žele boriti protiv predrasuda o razlikama koje proizlaze iz vjere ili vjerskih uvjerenja na radnom mjestu.

b) Vjera i vjerska uvjerenja kao „neodvojiva značajka"

61. Dodatan element u pogledu kojeg bi se države članice trebale moći opredijeliti, a koji je usko povezan s prethodnim, jest treba li vjeru i vjerska uvjerenja smatrati „neodvojivom značajkom" osoba.

62. Naime, ne može se isključiti mogućnost da se vjera i obveze koje ona propisuje poimaju, u određenim državama članicama, tako intimno povezanima s osobom da ih je potrebno zaštititi kao neodvojivu značajku njezina bića. U tom bi se kontekstu moglo smatrati da će se zaposlenika kojemu interno pravilo o neutralnosti nalaže, kao uvjet za zadržavanje zaposlenja, da odbaci obveze u pogledu odijevanja koje mu propisuje njegova vjera bolje zaštititi primjenom pristupa u okviru kojeg se za takvo pravilo smatra da je neraskidivo povezano s vjerom kao razlogom diskriminacije, samostalno promatranim, te da stoga čini nejednako postupanje koje je zabranjeno kao izravna diskriminacija. U tom smislu treba obratiti pozornost na činjenicu da se, prema sudskoj praksi Suda, specifičan sadržaj vjerskih obveza, uključujući obveze u vezi s odjećom i njihovu obveznu prirodu, temelji na ocjeni koju moraju provesti samo nacionalni sudovi.[60]

63. Htjela bih istaknuti da je Sud, u kontekstu Direktive 2000/78, takvu izravnu zaštitu od diskriminacije priznao u slučajevima u kojima dotična osoba nije mogla odbaciti neodvojivu značajku svojeg bića, kao što je dob[61] ili spolna orijentacija[62]. Primjerice, Sud je u presudi Hay utvrdio da je različito postupanje na temelju bračnog stanja radnika, a ne izričito na temelju njihove spolne orijentacije, i dalje bilo izravna diskriminacija budući da, s obzirom na to da su brak u odnosnoj državi članici mogle sklopiti samo osobe različitog spola, homoseksualni radnici nisu mogli ispuniti uvjet potreban za dobivanje zahtijevane povlastice[63].

64. Budući da se vjera i vjerska uvjerenja u određenim državama članicama smatraju neodvojivom značajkom bića osobe, smatram da države članice legitimno mogu, u skladu s člankom 8. Direktive 2000/78, primjenjivati pristup sličan onomu kojem se Sud priklonio u predmetu Hay, to jest pružati izravnu zaštitu zaposlenicima vezanima vjerskim obvezama u pogledu odijevanja kroz zaštitu vjere i vjerskih uvjerenja kao samostalan razlog diskriminacije. Iako je u presudi WABE donesen drukčiji zaključak, kao posljedica tumačenja „minimalnih zahtjeva" iz Direktive 2000/78 (osobito iz njezina članka 1. i članka 2. stavka 2.), pozvala bih Sud da uvidi da je riječ o aspektu kojemu je moguće pristupiti iz različitih i veoma osjetljivih kutova, koji u konačnici ovise o konkretnom značenju koje vjera i vjerska uvjerenja imaju za pojedince u pojedinim državama članicama. Ne vidim potporu za argument da je zakonodavac Unije usvajanjem Direktive 2000/78, osobito njezina članka 8., htio spriječiti države članice da odlučuju o takvom aspektu.

60 *Ibid*., t. 46.

61 Vidjeti, primjerice, presudu od 12. listopada 2010., Ingeniørforeningen i Danmark (C-499/08, EU:C:2010:600, t. 49.).

62 Vidjeti, u tom pogledu, presude od 1. travnja 2008., Maruko (C-267/06, EU:C:2008:179, t. 73.), i od 10. svibnja 2011., Römer (C-147/08, EU:C:2011:286, t. 52.). Sličan pristup također vidjeti u presudi od 10. srpnja 2008., Feryn (C-54/07, EU:C:2008:397, t. 28.), koja se odnosila na zabranu rasne diskriminacije u skladu s Direktivom Vijeća 2000/43/EZ od 29. lipnja 2000. o provedbi načela jednakog postupanja prema osobama bez obzira na njihovo rasno ili etničko podrijetlo (SL 2000., L 180, str. 22.) (SL, posebno izdanje na hrvatskom jeziku, poglavlje 20., svezak 1., str. 19.).

63 Presuda od 12. prosinca 2013., Hay (C-267/12, EU:C:2013:823, t. 44.)

c) Stajalište da je riječ o „posebnoj neugodnosti”

65. Naposljetku, također u vezi s prije navedenim, države članice moraju imati mogućnost odstupiti od stajališta prema kojem su zaposlenici koji su vezani vjerskim obvezama u pogledu odijevanja izloženi, da upotrijebim konkretnu formulaciju iz presude WABE, „*posebnoj neugodnosti*” kad se interno pravilo o neutralnosti primjenjuje na njih. Naposljetku, u određenim slučajevima države članice možda neće dijeliti takvo shvaćanje nepogodnosti uzrokovanih internim pravilom o neutralnosti, umjesto toga ih promatrajući kao prepreke pristupu tržištu rada te stoga načinom dodatnog isključivanja zaposlenika koji su vezani tim obvezama. U tom bih pogledu naglasila da su zapošljavanje, obavljanje zanimanja i strukovno osposobljavanje, kao predmet Direktive 2000/78, ulazne točke za zahtjeve koji nadilaze okvire materijalno nepovoljnijeg položaja, a koji uključuju probleme povezane sa sudjelovanjem u društvenom životu i priznavanjem raznolikosti i razlika [64].

66. Primjerice, ako poslodavci interna pravila o neutralnosti primjenjuju kao opću politiku, muslimanke bi u stvarnosti mogle biti izložene ne samo „*posebnim neugodnostima*” nego i izrazito nepovoljnom položaju kada je riječ o zapošljavanju. To bi ih pak moglo odvojiti od tržišta rada kao izvora osobnog razvoja i društvene integracije i tako izložiti diskriminaciji ne samo na temelju vjere već i na temelju spola [65]. Iako je na nacionalnim sudovima da donesu utvrđenja potrebna da bi se odredilo mogu li se ti potencijalni problemi pojaviti u stvarnosti [66], smatram važnim naglasiti da je dvostruka diskriminacija stvarna mogućnost koju države članice legitimno mogu suzbijati povećanjem razine zaštite vjere i vjerskih uvjerenja, kao samostalnih razloga diskriminacije, u skladu s člankom 8. Direktive 2000/78.

3. Samostalna zaštita vjere i vjerskih uvjerenja kao povoljnija odredba

67. S obzirom na navedeno, moram zaključiti da nacionalno zakonodavstvo treba smatrati povoljnijim za zaštitu načela jednakog postupanja, u smislu članka 8. Direktive 2000/78, kada se odnosi ne samo na analizu opravdanja primjenjivog na neizravnu diskriminaciju nego i na ocjenu postojanja diskriminacije te, posljedično, na utvrđenje o postojanju izravne ili pak neizravne diskriminacije u danom slučaju. To vrijedi i za nacionalno zakonodavstvo koje, provodeći Direktivu 2000/78, uspostavlja samostalnu zaštitu vjere i vjerskih uvjerenja kao jedinstvenog razloga diskriminacije. Takav pristup ne ugrožava temelj Direktive 2000/78 koju, kao što je to Sud prepoznao, treba smatrati aktom koji državama članicama omogućuje da se legitimno opredijele u pogledu mjesta koje će se u njihovim sustavima pridavati vjeri i vjerskim uvjerenjima. On ne dovodi u pitanje presude G4S Secure Solutions i WABE kao ni načelo nadređenosti prava Unije, s obzirom na to da se obje te presude odnose na tumačenje članka 1. i članka 2. stavka 2. Direktive 2000/78 – koji utvrđuju minimalne zahtjeve u pogledu suzbijanja diskriminacije pri zapošljavanju i obavljanju zanimanju – te stoga ne isključuju mogućnost pružanja, u skladu s člankom 8. te direktive, višeg stupnja zaštite od nejednakog postupanja.

[64] Xenidis, R., *op. cit.*, str. 1653.

[65] Vidjeti, u tom pogledu, Sharpston, E., *op. cit.*, t. 269.

[66] U pogledu slučaja koji se razmatra u glavnom postupku, vidjeti bilješku 19 ovog mišljenja.

D. Opći zakon o sprečavanju diskriminacije

68. U skladu s mojom prethodnom argumentaciji, članak 8. Direktive 2000/78 treba tumačiti na način da dopušta državama članicama da tu direktivu provedu tako da vjeru i vjerska uvjerenja zaštite kao samostalan razlog diskriminacije. Tu moram dodati da, da bi to bilo tako, nacionalni zakonodavac mora predvidjeti takvo razlikovanje prilikom usvajanja – ili naknadne izmjene – zakonodavstva namijenjenog provedbi Direktive 2000/78 u državi članici.

69. Za potrebe ovog predmeta stoga je potrebno ispitati je li Direktiva 2000/78 u belgijskom pravu provedena tako da su vjera i vjerska uvjerenja određeni kao samostalni razlozi diskriminacije, različiti od filozofskih i duhovnih uvjerenja.

70. U tom se pogledu mora podsjetiti na to da je Direktiva 2000/78 u belgijsko pravo prenesena Općim zakonom o sprečavanju diskriminacije. Njegov je cilj uspostava općeg okvira za borbu protiv diskriminacije u područjima zapošljavanja i obavljanja zanimanja [67].

71. Zaštićeni kriteriji navedeni su u članku 4. stavku 4. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije [68], u kojem se navodi dob, spolna orijentacija, bračni status, rođenje, imovinsko stanje, vjersko ili filozofsko uvjerenje, političko uvjerenje, sindikalno uvjerenje, jezik, trenutačno ili buduće zdravstveno stanje, invaliditet, fizička ili genetska osobina, socijalno podrijetlo.

72. Ističem, s jedne strane, da se u članku 4. stavku 4. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije koristi gotovo jednaka formulacija kao u članku 1. Direktive 2000/78 kada se govori o vjerskim i filozofskim uvjerenjima kao o razlogu diskriminacije. Obje se vrste uvjerenja zajedno spominju na popisu zaštićenih kriterija, a dijeli ih samo veznik „ili”. U članku 8. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije ta se ista formulacija koristi u okviru odredbe prema kojoj se izravno razlikovanje na temelju, među ostalim, „vjerskog ili filozofskog uvjerenja” može opravdati samo stvarnim i odlučujućim uvjetima za obavljanje određenog zanimanja.

73. S druge strane, tekst Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije otkriva da belgijski zakonodavac političko uvjerenje i sindikalno uvjerenje [69] smatra zasebnim razlozima diskriminacije na popisu iz članka 4. stavka 4. tog zakona. Iz te je perspektive jasno da belgijski zakonodavac politička i sindikalna uvjerenja razlikuje od drugih vrsta uvjerenja, dok vjerska uvjerenja ne razlikuje od filozofskih.

74. Stoga je na temelju informacija dostavljenih u rješenju kojim se upućuje prethodno pitanje teško zaključiti da je belgijski zakonodavac, u suprotnosti s člankom 1. Direktive 2000/78, kako ga je Sud protumačio u presudi WABE, vjeru i vjerska uvjerenja, s jedne strane, i filozofska uvjerenja, s druge, zamislio kao međusobno različite razloge diskriminacije. Naprotiv, za potrebe Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije, obje se vrste uvjerenja prema svemu sudeći poimaju, prema obrazloženju presude WABE, kao dva aspekta istog razloga diskriminacije.

75. Iz prethodnih razmatranja proizlazi da, s obzirom na nepostojanje razlikovanja vjerskih uvjerenja od filozofskih, odredbu koja se na popisu razloga diskriminacije nacionalnog zakonodavstva kojim se provodi Direktiva 2000/78 odnosi na „vjersko ili filozofsko uvjerenje” nije moguće tumačiti na način da ta vjerovanja čine međusobno različite zaštićene kriterije. U

[67] Vidjeti, u tom pogledu, članak 5. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije.

[68] Vidjeti također članak 3. Općeg zakona o sprečavanju diskriminacije.

[69] *Moniteur belge*, 31. prosinca 2009., str. 82925.

suprotnom bi postojalo proturječje u odnosu na presudu Suda u predmetu WABE[70], u kojoj se, kako je već spomenuto, tumačila ta formulacija iz članka 1. Direktive 2000/78. Zbog tog istog razloga, članak 8. Direktive 2000/78 nije moguće smatrati dovoljnom osnovom da bi se ta nacionalna odredba smatrala odredbom koja je povoljnija za zaštitu načela jednakog postupanja. Taj članak stoga ne dopušta nacionalnom sudu da ga tumači kao da vjerska i filozofska uvjerenja čine međusobno različite razloge diskriminacije u nacionalnom pravu.

V. Zaključak

76. S obzirom na iznesenu analizu, predlažem da Sud na pitanje koje je uputio Tribunal du travail francophone de Bruxelles (Radni sud na francuskom jeziku u Bruxellesu, Belgija) odgovori na sljedeći način:

Članak 8. Direktive Vijeća 2000/78/EZ od 27. studenoga 2000. o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja treba tumačiti na način da dopušta državama članicama da tu direktivu provedu tako da vjeru i vjerska uvjerenja zaštite kao samostalan razlog diskriminacije.

Međutim, članku 8. Direktive 2000/78 protivi se tumačenje odredbe, koja se na popisu razloga diskriminacije nacionalnog zakonodavstva kojim se provodi ta direktiva odnosi na „vjersko ili filozofsko uvjerenje”, kao odredbe koja je povoljnija za zaštitu načela jednakog postupanja, što među ostalim znači da vjerska i filozofska uvjerenja čine međusobno različite razloge zaštite.

[70] Presuda WABE (t. 47.)